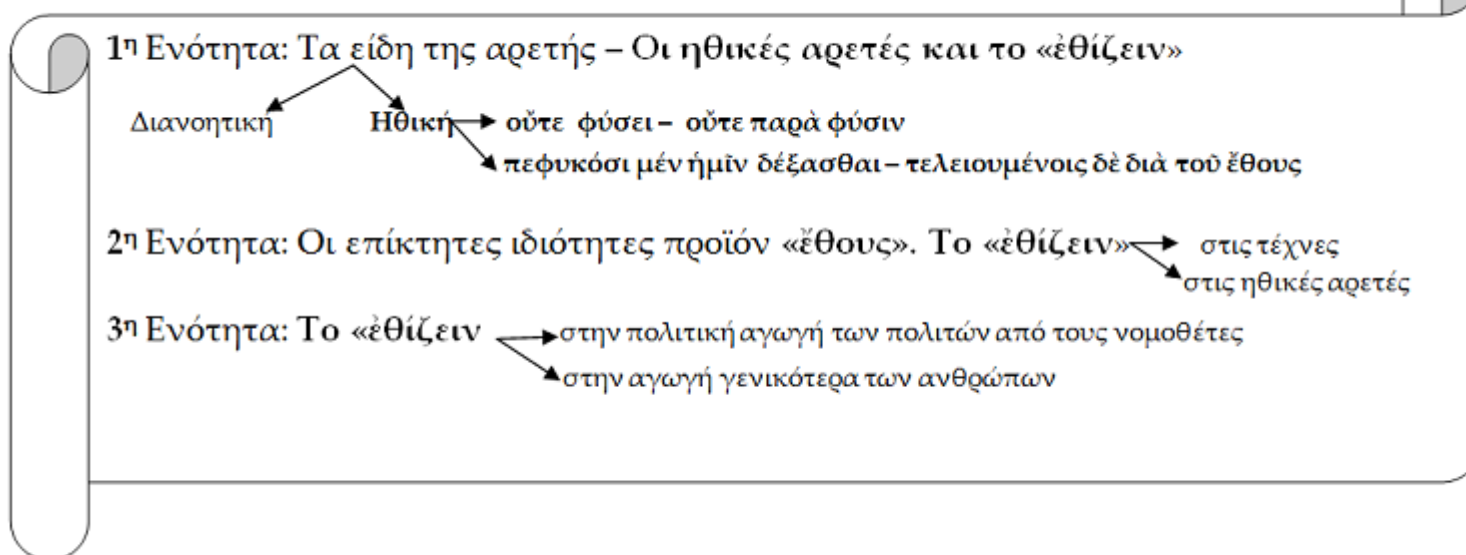

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα *Ηθικά Νικομάχεια*, έργο ωριμότητας του Αριστοτέλη, γράφεται πριν εγκαταλείψει για δεύτερη και τελευταία φορά την Αθήνα. Τέσσερις έννοιες συνιστούν το κύριο αντικείμενο μελέτης του Αριστοτέλη στο έργο αυτό, η *ευδαιμονία*, η *αρετή*, η *φιλία* και η *ηδονή*. Στο πρώτο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* ο Αριστοτέλης, επικεντρωνόμενος στην *ευδαιμονία*, εκκινεί από τη θέση ότι όλα στη φύση τείνουν σε ένα αγαθό, στο οποίο δεν αποδίδεται ένα και μόνο περιεχόμενο, αλλά υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για αυτό. Το ύψιστο αγαθό που μπορούμε να αποκτήσουμε με την πράξη (το πρακτόν αγαθόν) είναι η *ευδαιμονία*, η οποία ορίζεται ως *ψυχής ενέργειά τις κατ' αρετήν τελείαν*. Κατά συνέπεια κρίνεται αναγκαία η μελέτη της αρετής, η οποία διακρίνεται σε ηθική και διανοητική. Στην αριστοτελική τελεολογική σύλληψη η αρετή διαχωρίζεται από την ευδαιμονία, αλλά οι δύο έννοιες συνδέονται μεταξύ τους με σχέση μέσου και σκοπού. **Τελικός σκοπός και αυτοσκοπός είναι η ευδαιμονία και ο άνθρωπος την κατακτά με την αρετή.** Στο δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, στο οποίο ανήκουν και οι δέκα ενότητες του σχολικού εγχειριδίου, ο Αριστοτέλης επικεντρώνει την προσοχή του στην εξέταση της **ηθικής αρετής** ως μέσου για να φτάσει ο άνθρωπος στην ευδαιμονία (1^ο βιβλίο). Επιχειρεί να ορίσει την ηθική αρετή ως **έξι**, δηλαδή μόνιμο επίκτητο γνώρισμα που χαρακτηρίζεται από **μεσότητα** ανάμεσα σε δύο άκρα (= κακιές), και να παρουσιάσει τις επιμέρους ηθικές αρετές. Ειδικότερα, στις δέκα ενότητες του σχολικού εγχειριδίου θα παρακολουθήσουμε τη λογική πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη που τον οδηγεί στον ορισμό της Αρετής (10^η ενότητα) ως εξής:

Η ηθική και το έθος

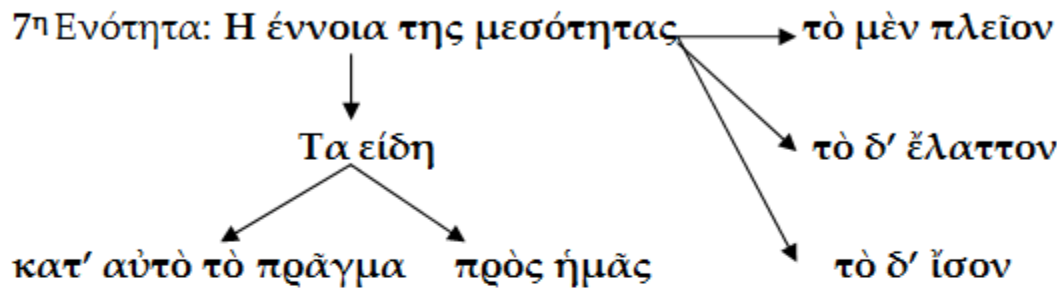

Από το έθος στην ἔξι, έννοια γένους της αρετής

4^η Ενότητα: Το «έθιζεν» οδηγεί στην «έξι». Κατά λογική συνέπεια από την ποιότητα του «έθιζεν» εξαρτάται η ποιότητα της ἔξεως.

5^η Ενότητα: Τα συναισθήματα της ηδονής ή της λύπης από τις ηθικές επιλογές μας στην πράξη είναι τα κριτήρια διαμόρφωσης των ἔξεων. Η ορθή παιδεία ορίζεται ως αγωγή στο «**χαίρειν τε καὶ λυπείσθαι οἷς δεῖ**».

6^η Ενότητα: Η εντελέχεια και η αποτελεσματικότητα στην ολοκλήρωση του φυσικού προορισμού κάθε πράγματος συνιστούν τα κριτήρια της ποιότητας της ἔξεως. **Η ενάρετη ἔξι κάνει τον άνθρωπο αγαθό και τα έργα του καλά.**

Κάθε γνώστης τῶν πραγμάτων ἐπιδιώκει καὶ ἐπιλέγει τὸ «πρὸς ἡμᾶς μέσον»

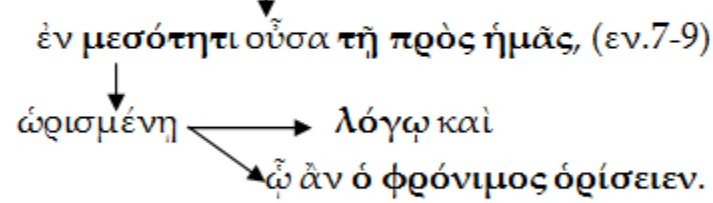
8^η Ενότητα: Η μεσότητα ὡς στόχος τῶν διάφορων ἐιδικότητων.
Αναλογικὰ ἡ μεσότητα εἶναι στόχος καὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς (ἡ ὑπερβολή, ἡ ἐλλείψη καὶ τὸ μέσον στα «πάθη καὶ στῆς πράξεις»).

9^η Ενότητα: Η ἠθικὴ ἀρετὴ ὡς μεσότητα ὀρίζεται ἀπὸ τὴν τήρηση τοῦ «δέοντος» (ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὐ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ,) στα πάθη καὶ στῆς πράξεις.

Κατὰ συνέπεια ἡ ἀρετὴ εἶναι ἓνα εἶδος μεσότητος

Ο ὀρισμὸς τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς

10^η Ενότητα: Ο ὀρισμὸς τῆς ἀρετῆς: ἡ ἀρετὴ > ἕξις προαιρετικὴ, (ἐν.1-6)

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΑΡΕΤΗ. ΤΑΙΡΙΑΖΕΙ ΣΤΗ ΦΥΣΗ ΜΑΣ Η ΗΘΙΚΗ ΑΡΕΤΗ; - ΔΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Τα εἶδη τῆς Ἀρετῆς

Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσίας, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.

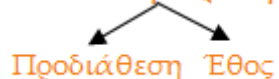
Ἡ ἀποδεικτέα θέσις: οἱ ἠθικὲς ἀρετὲς δὲν ὑπάρχουν μέσα μας ἐκ φύσεως

Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται

Παραδείγματα που στηρίζουν τὴν ἀποδεικτέα θέσις

οὐθέν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ.

Συμπέρασμα Ἡ Ἡθικὴ Ἀρετὴ

Οὐτ' ἄρα φύσει οὐτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοι δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Επειδή, λοιπόν, η αρετή είναι δύο ειδών, διανοητική και ηθική, από τη μια η διανοητική χρωστάει κατά κύριο λόγο και τη γένεση και την ανάπτυξη της στη διδασκαλία, γι' αυτό ακριβώς χρειάζεται πείρα και χρόνο, από την άλλη η ηθική είναι αποτέλεσμα εθισμού, απ' όπου έχει πάρει και το όνομα, το οποίο παρουσιάζει μικρή διαφορά από τη λέξη έθος. Από αυτό ακριβώς γίνεται φανερό ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως' όντως, κανένα πράγμα που έχει από τη φύση μια ορισμένη ιδιότητα δεν μπορεί να αποκτήσει με εθισμό μια άλλη ιδιότητα, όπως για παράδειγμα η πέτρα, που από τη φύση της πηγαίνει προς τα κάτω, δεν είναι δυνατόν να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα πάνω, ακόμα κι αν κάποιος προσπαθήσει να τη συνηθίσει (σ' αυτό), ρίχνοντάς την προς τα πάνω χιλιάδες φορές, ούτε η φωτιά (είναι δυνατόν να συνηθίσει να πηγαίνει) προς τα κάτω, ούτε τίποτα άλλο από τα πράγματα που από τη φύση τους γεννιούνται με μια συγκεκριμένη ιδιότητα είναι δυνατόν να συνηθίσει σε κάτι διαφορετικό. Επομένως, ούτε εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς τη φύση μας υπάρχουν οι αρετές μέσα μας, που όμως έχουμε από τη φύση την ιδιότητα να τις δεχτούμε, αλλά γινόμαστε τέλει με τον εθισμό.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

(Εκτός από το λεξιλόγιο του σχολικού βιβλίου στη σελίδα 156)

οὔσης = επειδή είναι (αιτιολογική μετοχή, γενική απόλυτη)

οὐκ ἂν ἐθισθείη = δεν είναι δυνατόν να συνηθίσει (δυνητική ευκτική = θα + παρατατικός, είναι δυνατόν να..., μπορεί να..., θα μπορέσει να...)

οἶον = για παράδειγμα

ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΟΜΟΡΡΙΖΑ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

οὔσης < **εἰμί**: ανούσιος, εσθλός, ετυμολογία, έτυμον, οντολογία, όντως, ουσία, ουσιαστικός, παρόν, παροντικός, παρουσιαστικό.

διανοητικῆς < **διά** + **νοῦς**: άνοια, διάνοηση, διάνοια, διχόνοια, έννοια, επινόηση, κατανόηση, μετάνοια, νοερός, νόημα, νόηση, νοητικός, νοητός, ομόνοια, παρανόηση, παράνοια, πρόνοια, συνεννόηση, υπόνοια.

ἠθικῆς < **ἦθος** < **ἔθος**: ηθικός, ηθικότητα, ηθογραφία, ηθοπλαστικός, ηθοποιός.

ἔχει < **ἔχω** (**θ. σεχ-, ἔχ-, σχ-**): ανακωχή, ανθεκτικός, αντοχή, άσχετος, διάδοχος, ἔξη, εξής, εξοχή, έξοχος, μέθεξη, πάροχος, πολιούχος, ραβδούχος, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχηματικός, σχολείο, σχολή, σχόλη.

ἐμπειρίας < **έν** + **πειράομαι** -**ῶμαι**: άπειρία, άπειρος, άπόπειρα, άποπειρατικός, εμπειρία, έμπειρος, πείρα, πείραγμα, πειρακτικός, πείραμα, πειραματιστής, πειραματόζωο, πειρασμός, πειρατής, πολύπειρος.

δεῖται < **δέομαι**: αδέητος, δέηση, δεητικός, δέον, δεοντικός, δεοντολογία, δεοντολογικός, δεοντολογικώς, δεόντως, ενδεής, ένδεια.

περιγίνεται < **περι** + **γίγνομαι**: γενεά, γενέθλιος, γένεση, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γόνος, γυνή, εγγονός, ενδογενής, ευγενής, νεογνό, πρωτογενής.

παρεκκλίνον < **παρά** + **έκ** + **κλίνω**: άκλιτος, άκλιτος, ανάκλιντρο, απαρέγκλιτος, άπόκλιση, έγκλιση, επικλινής, κατάκλιση, κεκλιμένος, κλίμα, κλίμαξ, κλίνη, κλίση, κλιτός, κλιτύς, παρέκκλιση, σύγκλιση, υπόκλιση.

δήλον < **δηλόω** -**ῶ**: δήλωση, διαδήλωση, εκδήλωση, συνυποδήλωση, δηλωτικός, εκδηλωτικός.

ἀρετῶν < **ἀραρίσκω** (= **τακτοποιώ, προετοιμάζω, συνδέω**): αρέσκεια, αρεστός, άρθρο, αριθμός, αριστείο, αριστοκρατία, άριστος, άρμα, αρμονία, αρμός, δυσαρέσκεια, ενάρετος, πανάρετος, φιλαρέσκεια.

ἐθίζεται < **έθος** (**θ. έθ + ιδ + j + ω** > **έθίζω**. Αρχικό θέμα σφέθ. Η αύξηση και ο αναδιπλασιασμός ει- προέκυψαν από τα εξής φθογγικά πάθη: **έ + σφέθ** > **έέθ**-> **ειθ**-): εθιμικός, έθιμο, εθιμοτυπία, εθισμός, έθος, ειωθός, συνήθης.

φερόμενος < **φέρω** (**θ. φερ-, φορ, φαρ-, φωρ-, φρ-, οι-, ένεκ-, ένοκ-, ένκ-**): αμφορέας, διάφορος, διένεξη, διηγετής, μεταφορικός, σύμφορος, φαρέτρα, φερέγγυος, φερνή, φερτός, φορά, φόρος, φωριαμός.

ρίπτων < **ριπτέω**--**ῶ** (**θ. ρρπ-** > **ρίπ + τ + έ + ω**): κατάρριψη, ριξία, ρίξιμο, ριπαίος, ριπή, ριπίδι, ριπιδοειδής, ρίψασπις, ρίψη.

πεφυκότων < **φύομαι**: άτόφυος (< αυτόφυος < αυτοφυής = άκέραιος, ανόθευτος), αυτοφυής, έμφυτος, ευφυής, ευφυΐα, ιδιοφυής, κατάφυτος, μεγαλοφυής, μεγαλοφυΐα, σύμφυτος, τριχοφυΐα, φυλή, φύλλο, φύλο, φύση, φυσικοθεραπευτής, φυσικός, φυσικότητα, φυσιογνωμία, φυσιογνώστης, φυσιολάτρης, φυσιολογικός, φυτικός, φυτό.

δέξασθαι < **δέχομαι**: ακατάδεκτος, αναδεξιμικός, ανάδοχος, απαράδεκτος, αποδέκτης, αποδεκτός, αποδοχή, δέκτης,

δεκτός, δεξαμενή, δεξιός, διαδοχή, διάδοχος, δοκάνη, δοκάρη, δοκιμάζω, δοκιμή, δοκός, δοχείο, δωροδόκος, ευπρόσδεκτος, ξενοδόχος, παραδεκτός, παραδοχή, συνεκδοχή, υποδοχή.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη αρετής: τη διανοητική και την ηθική. Η διανοητική κατακτάται με διδασκαλία, γι' αυτό απαιτείται πείρα και χρόνος. Αντίθετα, η ηθική είναι αποτέλεσμα συνήθειας - εθισμού και, επομένως, δεν είναι κάτι που έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Για να ενισχύσει τη θέση του αυτή, θα χρησιμοποιήσει τα παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς: αυτά έχουν εκ φύσεως την ιδιότητα να ακολουθούν μια συγκεκριμένη πορεία, η οποία δεν μπορεί να μεταβληθεί, γιατί υπακούει σ' έναν φυσικό νόμο. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες στον άνθρωπο, αλλά δεν είναι και αντίθετες με την ανθρώπινη φύση, γιατί ο άνθρωπος έχει από τη φύση την προδιάθεση να τις δεχτεί, αλλά τελειοποιείται με τον εθισμό.

Θεματική οργάνωση της ενότητας

A) «Διττής δὴ... ἀπὸ τοῦ ἔθους.»: Τα είδη της αρετής και η απόκτησή τους

B) «Ἐξ οὗ καὶ δῆλον... διὰ τοῦ ἔθους.»: Οι ηθικές αρετές αποκτούνται με τον εθισμό.

Ερμηνευτικά σχόλια

A) «Διττής δὴ ... ἀπὸ τοῦ ἔθους.» ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

Γενετικός ορισμός της διανοητικής και ηθικής αρετής

Κυρίαρχη έννοια στο δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* είναι η αρετή. Στην αρχαία ελληνική σήμαινε την ικανότητα, την υπεροχή, την ανωτερότητα, την τελειότητα των ανδρών, την ευγενική καταγωγή, προτέρημα, αξιότητα, πλεονέκτημα, ευψυχία, ανδρεία, δύναμη, πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, ψυχικό μεγαλείο, αγνότητα ψυχής, τα χαρίσματα εν γένει του ανθρώπου, ιδιότητα. Έτσι, μιλάμε για την αρετή του πολεμιστή, του ρήτορα, του αλόγου, του ματιού (όλα αυτά θα αναφερθούν από τον Αριστοτέλη σε επόμενες ενότητες). Δεν είχε, επομένως, καθαρά ηθικό περιεχόμενο, όπως σήμερα, γι' αυτό και στο κείμενο προσδιορίζεται από τα επίθετα διανοητική και ηθική. Η πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη στο συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ως αφετηρία προηγούμενη θέση του σχετικά με τα είδη της αρετής. Η πληροφορία ότι η αρετή διαιρείται σε διανοητική και ηθική υποτάσσεται στην κύρια ιδέα του αποσπάσματος που αναφέρεται στον γενετικό ορισμό* της ηθικής αρετής. Άλλωστε η λογική υπόταξη προκύπτει και από τη συντακτική υπόταξη, καθώς η μετοχή «Διττής δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης» είναι αιτιολογική και γενική απόλυτη. Ο Αριστοτέλης προκρίνει την απόδοση των γενετικών γνωρισμάτων προκειμένου να ορίσει τα δύο είδη της αρετής. Έτσι ορίζει τα δύο είδη της αρετής με βάση τον τρόπο, με τον οποίο παράγονται και αναπτύσσονται.

Αρετές

είδη	Διανοητικές επιστήμη, νους, σοφία, τέχνη και φρόνηση	Ηθικές ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη κ.ά.
Μέρος της ψυχής στο οποίο αντιστοιχούν	Το «λόγον ἔχον»	«ἐπιθυμητικόν» Το μετέχον και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος της ψυχής
Το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα	μεταδόσιμες ἔχουν γένεσιν και αύξησιν	επίκτητες Προϋποθέτουν τη φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να τις δεχτεί
Τρόπος απόκτησης	διδασκαλία (Εμπειρία και χρόνος) Κυρίαρχος ο ρόλος του δασκάλου	ἔθος / το ἐθίζειν Κυρίαρχος ο ρόλος του μαθητή

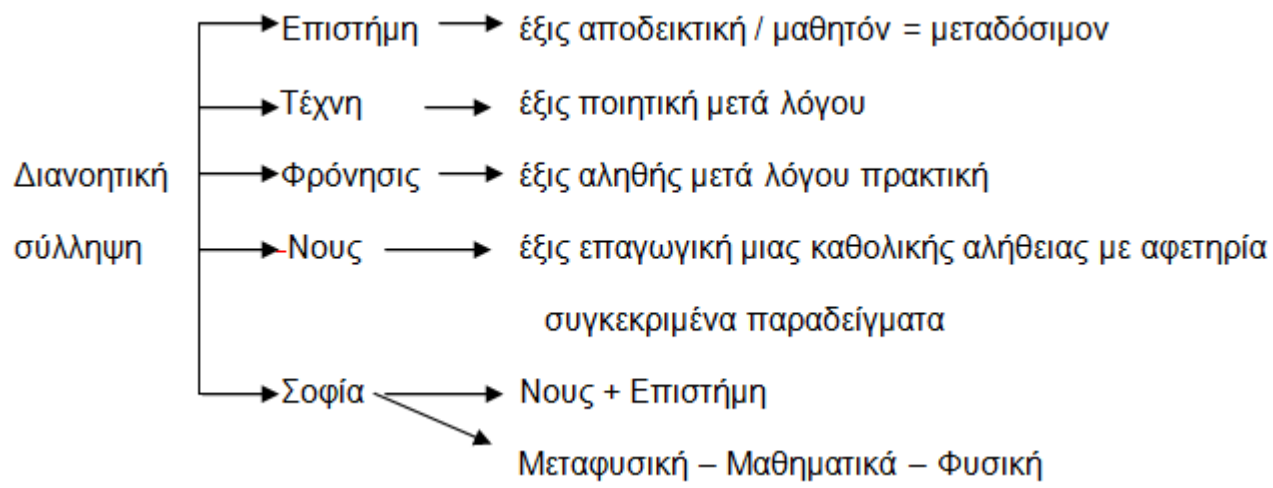
* (Οι ορισμοί ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η οριστέα έννοια χωρίζονται σε **αναλυτικούς**, δηλ. παρουσιάζονται τα γνωρίσματα που συνιστούν την ουσία της έννοιας, και σε **γενετικούς ή συνθετικούς**, δηλαδή περιγράφεται η διαδικασία γένεσης της οριστέας έννοιας από τα αναγκαία και ουσιώδη συστατικά της μέρη. Επίσης ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε **γραμματικούς / ετυμολογικούς**, όταν δηλαδή η προσέγγιση της οριστέας έννοιας γίνεται με αξιοποίηση των γραμματικών / ετυμολογικών γνωρισμάτων της, και σε **πραγματικούς**, όταν η προσέγγιση γίνεται με αναφορά στα γνωρίσματα του αντικειμένου του ίδιου στο οποίο αναφέρεται η οριστέα έννοια. Στην ενότητα που εξετάζουμε αξιοποιούνται ο γενετικός / πραγματικός και ο γραμματικός / ετυμολογικός ορισμός).

α. Οι διανοητικές αρετές

«ή μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ

χρόνου»

Οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Η διανοητική αρετή συνδέεται με το νου που είναι ένα από τα τρία κύρια στοιχεία της ψυχής. Τα άλλα δύο είναι η αίσθηση και η όρεξη. Οι νοητικές καταστάσεις με τις οποίες είναι δυνατόν να προσεγγίσει ο άνθρωπος την αλήθεια είναι οι εξής πέντε:

Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την ανάπτυξή τους είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο) υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους την έχει ο δάσκαλος**. Η διανοητική αρετή δεν ολοκληρώνεται ποτέ, είναι μια πορεία συνεχούς κατάκτησης της γνώσης, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης επιλέγει τη λέξη «αύξηση» που δηλώνει διαρκή καλλιέργεια της διάνοιας. Η τόσο σύντομη αναφορά στις διανοητικές αρετές οφείλεται στο ότι ο Αριστοτέλης θέλει απλώς να διακρίνει τα δύο είδη αρετής και να τονίσει τις διαφορές τους. Θα αναφερθεί διεξοδικά σ' αυτές στο έκτο βιβλίο.

β. Οι ηθικές αρετές

1. «ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται»

Ὡς γενικός όρος η «ηθική αρετή» αποδίδει την τάση ελέγχου ορισμένων συναισθημάτων και ορθής δράσης. Με τον πληθυντικό αριθμό εννοούμε τον κατάλογο αρετών που αναφέρονται σε συγκεκριμένα συναισθήματα (φόβου, ἡδονῆς, οργῆς), στις επιδιώξεις του πλούτου και της κοινωνικής αναγνώρισης. Ο Αριστοτέλης διεύρυνε το πλάτος της έννοιας της ηθικής αρετής σε σχέση με τον Πλάτωνα, ο οποίος δεχόταν τέσσερις κύριες ηθικές αρετές, τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη.

Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «ἐπιθυμητικόν», στο μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον εθισμό («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που διαμορφώνεται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Ὅτι το «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) δεν είναι απλώς συναρτημένο προς το ἔθος (= τον εθισμό, τη συνήθεια, την άσκηση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς), αλλά ότι εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από αυτό, ήταν μια βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη. Προς το τέλος των *Ηθικῶν Νικομαχείων* μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί **ἦθος εὐγενές** και **ὡς ἀληθές φιλόκαλον** στις ψυχές των νέων, τονίζει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» τοῖς ἔθεσι, ἀρα με σύστημα και υπομονή η ψυχή του νέου, ὅπως καλλιεργεῖται η γη, «που θα θρέψει τον σπόρο».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «εὐγενές καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρτετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 792). Σοφός λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

2. «ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.»

Συχνά οι αρχαίοι Έλληνες επιχειρούσαν να ετυμολογήσουν τις λέξεις τους, να βρουν δηλαδή την αρχική τους σημασία, επειδή πίστευαν ότι οι λεκτικές σχέσεις αποδίδουν πραγματικές σχέσεις των σημαινομένων, αντίληψη αποδεκτή και από τη σύγχρονη Γλωσσολογία. Το ίδιο έγινε πολλές φορές και με τον Αριστοτέλη, που έχοντας πάθος με την ανακάλυψη των πραγματικών σημασιῶν των λέξεων και πιστεύοντας ότι είναι σε θέση να τις ανακαλύψει, επιχειρούσε μέσα από την ετυμολογική συγγένεια δύο εννοιῶν να βρει τη σημασιολογική τους συγγένεια. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα «λέγεσθαι = εἶναι». Αυτό θα πει ότι ο Αριστοτέλης ἔδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, πίστευε δηλαδή πως ένα πράγμα «υπάρχει» ή «είναι ἔτσι», αφού η γλώσσα το εμφανίζει ως «υπάρχον» ή ως «τέτοιας λογῆς». Με απλά λόγια τα πράγματα είναι ακριβῶς ἔτσι ὅπως τα δηλώνουν οι λέξεις.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διερεύνηση της έννοιας «ηθική» συνδέοντάς την ετυμολογικά με τη λέξη «ἔθος». Ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων «ἦθος» και «ἔθος» είναι σωστός, καθώς το «ἦθος» είναι ο εκτεταμένος τύπος του όρου «ἔθος» (J.B.Hofmann, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*). Οι δύο όροι συμπίπτουν και σημασιολογικά και μάλιστα με σχέση αιτίου - αποτελέσματος, γιατί το «ἔθος» (= συνήθεια, ἔθιμο) ως αίτιο οδηγεί στο «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειῶν, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Ἄλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ἤδη η διάκριση των εννοιῶν «ἔθος» και «ἦθος». Κατά λογική συνέπεια και ο φιλοσοφικός όρος «ηθική» παραπέμπει στη

Β) «Ἐξ οὗ καὶ δῆλον... διὰ τοῦ ἔθους.» ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ ΑΠΟΚΤΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ.

Ο Αριστοτέλης αξιοποιώντας τον ετυμολογικό ορισμό της λέξης «ηθική», συνεχίζει με τη διερεύνηση των στοιχείων που θα του επιτρέψουν να συνθέσει τον γενετικό / πραγματικό ορισμό της έννοιας. Η διερεύνησή του έχει εμπειρικό χαρακτήρα και με αναφορά συγκεκριμένων παραδειγμάτων συνάγει τον επίκτητο χαρακτήρα της ηθικής αρετής. Επίσης περνάει από την καταφατική διατύπωση «ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται» σε μια σειρά εννέα αποφατικών διατυπώσεων, για να αποκλείσει κάθε διαφορετική περίπτωση από την αποδεικτέα. Με τον τρόπο αυτό ο λόγος του γίνεται επιστημονικότερος, γιατί θα αποδείξει με ακρίβεια και πειστικότητα ότι η ηθική αρετή είναι επίκτητη, αφού πρώτα αποκλείσει τι δεν είναι (Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ. Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί).

1. «Ἐξ οὗ καὶ δῆλον οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται» Οι ηθικές αρετές δεν είναι ἐμφυτες

Ο Αριστοτέλης συνάγει αποφατικό συμπέρασμα από την προηγούμενη ετυμολογική προσέγγιση του όρου «ηθική» και εισάγει τον όρο «φύσει» τον οποίο αποκλείει από γενετικό γνώρισμα της ηθικής αρετής. Η συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

- Η λέξη «ηθική» συνδέεται ετυμολογικά και σημασιολογικά με τη λέξη «ἔθος».
- «ἔθος» είναι ο εθισμός, η συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη.
- Αφού, λοιπόν, η «ηθική» συνδέεται σημασιολογικά με το «ἔθος», αυτό σημαίνει ότι η ηθική, δηλαδή οι ηθικές αρετές, σχετίζονται με τον εθισμό, τη συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη μιας ηθικής ενέργειας.
- Ότι, όμως, σχετίζεται με τον εθισμό, τη συνήθεια και την επανάληψη είναι επίκτητο χαρακτηριστικό.
- Άρα, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (αποδεικτέα θέση: «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»).

Αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη

Η θέση του Αριστοτέλη ότι η αρετή δεν είναι ἐμφυτη, αλλά είναι αποτέλεσμα συνήθειας, ἔρχεται σε αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή, η αρετή είναι δῶρο της φύσης ή των θεών, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ή δεν δίνεται στον άνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του και είναι προνόμιο των ευγενών («τῶν ἀρίστων»). Φυσικά, κληροδοτεῖται και στους απογόνους τους, αλλά δεν δίνεται στους πολλούς. Την άποψη αυτή τη συναντάμε σε πολλούς ποιητές (στον Όμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνη, τον Πίνδαρο). Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Αντιγόνης προς την Ισμήνη στο έργο *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «δείξεις τάχα εἴτε εὐγενῆς *πέφυκας*, εἴτ' ἐσθλῶν κακή». Επίσης, ο Ξενοφώντας στο έργο του *Άγησίλαος* αποδίδει την αρετή του Άγησιλάου στην ευγενική του καταγωγή.

2. «οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ.» Τα παραδείγματα του Αριστοτέλη

Προκειμένου να στηρίξει ο Αριστοτέλης τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»), θα χρησιμοποιήσει δύο γνωστά παραδείγματα παρμένα από τον χώρο της φύσης: την πέτρα και τη φωτιά. Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος. Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δεν μεταβάλλεται. Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι **οι φυσικοί νόμοι δεν μεταβάλλονται**, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος. Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δεν μένουν σταθερές, όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι ἐμφυτες. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**.

Και τα δύο παραδείγματα, που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επαγωγικά για να συναγάγει γενικό και καθολικό συμπέρασμα, ανήκουν στα απλά δεδομένα της εμπειρίας. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί τέλους, π.χ., είναι στην πραγματικότητα «θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά», ή ότι «η

πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού». Πραγματικά, «συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι για αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας». Δεν ήταν, στα αλήθεια, αυτό το αμείωτο ενδιαφέρον του για τα απλά πράγματα της καθημερινής ζωής που έκανε τον Αριστοτέλη – επαναστατικά πρώτον – μελετητή του κόσμου των ζώων και των φυτών;

Γενικό συμπέρασμα

«Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.»

Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι ἔμφυτες, ούτε όμως και αντίθετες με τη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει «δυνάμει», από τη φύση του (πεφυκόσι), την προδιάθεση να δεχτεί την αρετή, ωστόσο γίνεται τέλειος (τελειουμένοις) με τον εθισμό του σε αυτή. Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του. Ακόμη, με τη λέξη «τελειουμένοις» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' έναν χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «τέλος», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου σκοπού. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο, με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέρασμα της ζωώδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών «πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους» προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «δυνάμει και ἐνεργεία» οι οποίες αναφέρονται στην επόμενη ενότητα (2^η ενότητα). Ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να δεχθεί τις ηθικές αρετές (πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς = δυνάμει κατάσταση), αλλά η τελειοποίησή του σε αυτές θα γίνει με τον εθισμό (τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους = ἐνεργεία κατάσταση) και εφόσον βέβαια το έχει επιλέξει.

ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Στο κείμενο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε πολλούς όρους χαρακτηριστικούς της αριστοτελικής φιλοσοφίας:

- **γένεσις:** η δημιουργία
- **αὔξεισις:** η ανάπτυξη, η διαμόρφωση και εξέλιξη
- **ἔθος:** ο εθισμός, η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς, που καθιερώνεται με την επανάληψη
- **φύσις:** ο κόσμος και οι νόμοι που τον διέπουν
- **φύσει:** ο εκ φύσεως, ο ἔμφυτος, τα εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου
- **διανοητική ἀρετή:** η αρετή που σχετίζεται με το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής (πχ. η φρόνηση, η σοφία, η σύνεση)
- **ἠθικὴ ἀρετή:** η αρετή που ανήκει στο «ἐπιθυμητικόν» μέρος της ψυχής και περιγράφει τον χαρακτήρα του ανθρώπου
- **τελειουμένοις:** η τελείωση, η ολοκλήρωση, η επίτευξη του ύψιστου σκοπού, της ευδαιμονίας.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Εδώ, εντοπίζουμε τα εξής:

Αντιθέσεις:

«ἢ μὲν διανοητικὴ ≠ ἢ δ' ἠθικὴ»,
«ἐξ ἔθους ≠ φύσει»

Πολυσύνδετα σχήματα:

«καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξεισιν»,
«οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν»

Συσσώρευση αρνήσεων:

«οὐδεμία»,
«οὐθέν»,
«οὐκ ἂν ἐθισθείη»,

«οὐδ' ἂν ἐθίζῃ»,
«οὐδὲ τὸ πῦρ»,
«οὐδ' ἄλλο»,
«οὐδέν»,
«οὔτ' ἄρα ...»,
«οὔτε παρὰ φύσιν»

Παραδείγματα:
πέτρα – φωτιά

Αραιή είναι η χρήση επιθέτων, ενώ κυριαρχούν τα ρήματα και τα ουσιαστικά.